

Madarász Imre

„Élet és gondolkodás” Az önéletíró Croce

I. Műfaj és kronológia

Benedetto Crocét a huszadik századi olasz és európai kultúra egyik legnagyobb egyéniségévé elsősorban éppen az általa művelt tudományterületek és „műfajok” sokasága és magas színvonala tette. Filozófusként, esztétaként, kritikusként és történészként egyaránt élvonalbelit alkotott: érthető, hogy ezek lettek életműve „tartóoszlopai” s az azt vizsgáló kutatásoknak — a jelen konferenciának is — fő témakörei. E témakörökbe — legalábbis első „látásra” — nehezen illeszthető be Croce *Adalék önmagam kritikájához* (*Contributo alla critica di me stesso*)¹ című műve, melyet ő maga nevez „önéletrajzi írásnak” (*scritto autobiografico*). Any nyiban azért megkönnyíti dolgunkat, hogy e munkáját az *Etika és politika* (*Etica e politica*) című kötetében publikálta, afféle harmadik „főrészként”, amelynek nyilvánvalóan erős kötődései vannak a másik két „főrészben” vizsgált erkölcsstani és állambölcseleti tematikához. De nem csupán azokhoz. Az *Adalék* címe szerzője kritikusi tevékenységére utal, a mottójául szolgáló Goethe-idézet — „Miért ne tehetné a történész magával ugyanazt, amit másokkal tett?”² — pedig történelmi munkásságára: e kétféle tevékenység közé Croce — filozófiájához híven — ezúttal is egyenlőségelet tesz („la critica e perciò la storia”³), hasonlóan ahhoz, ahogyan *A történelem mint gondolkodás és mint cselekvés* (*La storia come pensiero e come azione*, 1938) „mazziniánus” című művében német, hegeli szavak használatával is igyekezett nyomatékosítani a „világ történelme” és a „világ ítélszéke” azonosságát (*die Weltgeschichte, das Weltgericht*).⁴

Hogy „mi nem található és mi található e lapokon”,⁵ vagyis az *Adalék* lapjain, azt maga Croce pontosítja rögtön az első fejezetben. „Nem írok sem vallomást, sem visszaemlékezést, sem emlékiratot”⁶ — bocsátja előre, s rögtön meg is magyarázza, miért, esztétához illő pontossággal határozva meg és értékelve-bírálván az említett műfajokat.

„Vallomásait, vagyis önmaga erkölcsi vizsgálatát” azért nem írja meg, mert „feleslegesnek érzi, hogy utolsó ítéletet (giudizio universale) mondjon élete fő-

lött”. Olyan „egyéni hiúság” lenne ez, mely gyakorta „ingadozik az önmagunknak való hízélgés és önmagunk rágalalmazása ellentétes kettőssége között”. E szélsőséges kiegyensúlyozatlanságát túlzott szubjektivitásának köszönheti, vagyis annak, hogy egyrészt feledti, „az egyén kis dolog önmagában, az egészen kívül”, másrészt elfeledi magukat a régi „tetteit és azokat kiváltó érzelmeit”, mely fogyatékoságot képzelőerejével igyekszik pótolni, „jelen érzelmvilága fényében átszínezve” vagy éppenséggel „fantasztikus képbe rendezve” a múltját.⁷

„Visszaemlékezéseket” sem akar írni, mert — noha „a múlt érzelmekkel és melankóliával tölti el” és „gyakran álmodozásra készíti” — „nem tartván költőnek magát”, visszaemlékezéseivel könnyen egyfajta indiszkréció követne el önmaga iránt, „a hiábavaló és hiú vallomásokhoz hasonló”.⁸

„S végül emlékiratokat sem akarok írni — így Croce —, mert az emlékiratok életünknek és azok életének krónikája, akikkel együttműködtünk vagy akiket megfigyeltünk és ismertünk, és azon eseményeké, amelyekben részt vettünk; ilyeneket akkor ír az ember, amikor úgy gondolja, megőrizhet az utókor számára néhány fontos információt, melyek máskülönben elvesznének. De az én életem krónikája, amennyiben emlékezésre méltó, teljes egészében benne van irodalmi műveim kronológiájában és életrajzában; s mivel nem vettem részt sem szereplőként, sem tanúként másféle eseményekben, semmi mondandóm, vagy nagyon kevés, az általam megismert emberekről vagy azokról a dolgokról, amelyeket láttam”.⁹ Különös ez az utóbbi, 1915-ben tett megállapítás, ha meggondoljuk, hogy Croce ekkor már öt éve szenátor (s öt évvel később — első ízben — közoktatásügyi miniszter).

„Mi található e lapokon” tehát, Croce szavai szerint? A „saját hivatása vagy küldetése” történetét bemutató „tanulmány önmagáról”, amely másoknak — a későbbi kutatóknak — kíván csak maga Croce által ismert adalékokkal szolgálni. S amely — mint már arra utalás történt — egyszersmind elkerülhetetlenül saját múltjának kritikája is lett, a „jelen felől”.¹⁰

Itt kell figyelmeztetni az *Adalék* keletkezéstörténetének, szerkezetének és műfaji-stiláris változatosságának sajátos kapcsolatára. Az *Adalék* ugyanis a fenti szempontok egyikét tekintve sem mondható egységesnek.

A mű „törzsanyaga” 1915-ből való,¹¹ amikor Croce már megalkotta filozófiai rendszerét, illetve ezt összegző alapvető műveit — gondolunk itt mindenekelőtt az *Esztétika mint a kifejezés tudományos és általános nyelvészete* (*Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale*, 1902), a *Logika mint a tiszta fogalom tudománya* (*Logica come scienza del concetto puro*, 1909) és *A gyakorlati filozófiája, gazdaság és etika* (*Filosofia della pratica, economia ed etica*, 1909) című értekezésekre, a „nagy triászra” (melyet majd *A történelem mint gondolkodás és mint cselekvés* tesz teljessé) —, de még az előtt, hogy a politikai közélet

1. Benedetto Croce: *Etica e politica*, Bari, 1973, 309–384. o. (Ahol csak oldalszám található, ott erről a kiadásról van szó.)

2. 309. o.

3. 314. o.

4. B. Croce: *La storia come pensiero e come azione*, Bari, 1939, 205. o.

5. 313. o.

6. U.o.

7. 313–314. o.

8. 314. o.

9. U.o.

10. 315. o.

11. 311., 356. o.

meghatározó egyéniségévé vált. Az utóbbi szerep magyarázza a politikai utalások megszorítását az *Önéletrajzi jegyzetek* (*Note autobiografiche*) című két későbbi kiegészítésben, melyek közül az első 1934-es, a második 1941-es dátumot visel,¹² valamint a hasonló jellegű utolsó fejezetben, A „*transzcendenst*” kereső barátainhoz (*Agli amici che cercano il „trascendente”*) írott, 1945. május 8-ra (a Harmadik Birodalom feltétel nélküli kapitulációjának, a második világháború európai befejezésének napjára) datált lapjain.¹³ E kiegészítő jegyzeteknek szükség-szerűen — mondhatni, a történelmi helyzet kényszere folytán — erősebb a memoárjellege, mint a korábbiaknak. A memoárszerű passzusok itt sajátosan keverednek a tisztábban önéletrajzi, „szentimentális”, filozófiai stb. jellegűekkel; míg az 1915-ös „törzsanyag” további három fejezetében — *Életem eseményei és belső életem* (*Casi della vita e vita interiore*),¹⁴ *Intellektuális fejlődésem* (*Svolgimento intellettuale*),¹⁵ *Pillantás magam körül és elé* (*Sguardo intorno e innanzi a me*)¹⁶ — ezek a tónusok — a magánemberi-érzelmi, a filozófusi-tudományos és a politikusi-történetírói — inkább külön-külön nyilvánultak meg, meghatározva az egyes fejezetek „műfaji” jellegét, a nélkül, persze, hogy eluralkodnának bennük, megkérdőjelezve az *Adalék* egészének az első fejezetben ígért „genusát”: vagyis hogy történelmi-kritikai tanulmányt adnak magáról a szerzőről.

II. „Érzelmek iskolája”

Mint már a címe is jelzi, a második fejezet, az *Életem eseményei és belső életem* az *Adalék* leginkább „szépirodalmi”, leginkább önéletrajzi fejezete, a szó hagyományos-általános értelmében véve. Ami természetes, figyelembe véve, hogy Croce ezt a fejezetet gyermekkorra és tanulóévei (kedves Goethéje szavával: *Lehrjahre*) bemutatásának szenteli. Itt látható legvilágosabban, hogy mennyire félígazság azt mondani: Croce-ban egy nagy szépíró veszett el. A nagy szépíró nem elveszett, hanem közvetetten mindenütt, közvetetten pedig egyes műveiben — például éppen a most vizsgáltban — mutatkozik meg benne. De hogy azért „igazi” filozófus-önéletrajzot ír, mutatja, hogy gyermek- és ifjúkoráról szólva sem a külső, hanem a belső történésekre figyel inkább, s az utóbbiak közül sem elsősorban a szentimentális, hanem az intellektuális momentumokra. Pontosabban: azokra a szellemi élményekre, amelyek minden másnál hevesebb érzelmi reakciókat váltottak ki gyermeki énjéből. „A nyomtatott papírnak még a szaga is mámoros kéjjel”¹⁷ töltötte el a gyermeket az abruzzói szülőházban és — kilencéves korától — a nápolyi „katolikus, de nem jezsuita”¹⁸ kollégiumban. Olvasmányélményei közül a legmelegebb szavakkal Silvio Pellico *Börtöneim* című köny-

véről emlékezik meg, „melynek lapjait olykor az öröm elragadtatásában hálából megcsókoltam”.¹⁹

Ez a rajongás a *Börtöneim* szerzőjéért több szempontból is figyelemreméltó. Pellico a Risorgimento-kori romantikus olasz irodalomnak ahhoz a vonulatához tartozott, amelyet — De Sanctis kifejezésével — „katolikus-liberálisnak” nevezhetünk. Mármost, ami a liberalizmust, a Risorgimento nemzeti liberalizmusát illeti, arról Croce nem éppen hízelgő ítéleteket hallott „úriember” (galantuomo) szüleitől, akik gyakran szóltak „fenntartásokkal, bizalmatlansággal, olykor szatírával a fecsegő liberálisokról és az üzletcsináló 'hazafiakról'”, (annál nagyobb hódolattal az általuk legyőzött Bourbonokról: a „jó királyról” és a „szent” királynéről).²⁰ Az apák világnézetéről — s a „neoguelf”²¹ kollégiumétól — egyebek között éppen Pellico s a vele rokon eszmeiségű írók távolították el a fiút, aki később az olasz liberalizmus vezéregyénisége lett.

Másképpen alakult Croce kapcsolata a katolicizmussal: ebben Pellico műve csak megerősíthette azt a hatást, melyet a szülői ház és a kollégium gyakorolt a fiúra. Vallásos lelkesedésében egyenesen azt fontolgatta, hogy az „aszkézis” vagy az „ájtatos élet” útjára lép, igaz, csak „rövid ideig”.²² Egy „vallási krízis” aztán arról győzte meg, hogy „teljességgel kívül áll a vallásos hiteken”.²³

Ami tehát a pellicói (vagy manzonianus) „katolikus-liberális” hagyományt — a Risorgimento kultúrájának mérsékelt vonalát — illeti, ennek Croce inkább liberális vonalát folytatta, laicizálva azt, s megújítva a nemzeti szabadelvűséget az európai idealista filozófiával forrasztva szintézisbe.

Az iskolában tanult „vallásfilozófiából” a „filozófia” vonzotta mind erősebben a fiatal Crocét.²⁴ Ezen az úton — a sors kegyetlen paradoxonaként — egy tragikus családi eseménytől kapott nagy „lökést”. 1883-ban szörnyű földrengés pusztította el a Croce-házat és -családot: Benedetto ugyan („órákig a romok alá temetve és teste több részén összezúzva”²⁵) túlélte a katasztrófát, de árvaságra jutott. Apja unokatestvére, Silvio Spaventa vette magához — „annak ellenére, hogy nem volt szívélyes viszonyban apjával”²⁶ — s lett a gyámja. Új világ nyílt meg az ifjú előtt: Róma, az Örök Város — ahol Spaventa lakott —, a politikai élet — melyben aktívan részt vett — és az „igazi” filozófia, melyben az első komolyabb lépéseket Spaventa fivére, Bertrando vezetésével tette meg. Noha Croce ezt nem fejt ki, Bertrando Spaventa egyéniségében és sorsában saját ködös vágyainak és lehetőségeinek megtestesülését látta éles kontúrokkal: az egykori pap a laikus filozófia zászlóvivője lett Olaszországban. Croce később is tisztelte benne, hogy az olasz és a német filozófia párhuzamaira figyelmeztette kortársait, s a meg-

12. 373., 377. o.

13. 384. o.

14. 316. o.

15. 338. o.

16. 352. o.

17. 316. o.

18. 318. o.

19. 320. o.

20. 317. o.

21. 318. o.

22. U.o.

23. 320. o.

24. 321. o.

25. U.o.

26. 322. o.

lehetősen provinciálissá váló századvégi Olaszország filozófiai életében ablakot nyitott Európára; s közvetlen előfutárának is tekintette a pozitívizmussal a hegeli idealizmus jegyében vívott harcában. Mindehhez képest Bertrando Spaventának önéletrajzában viszonylag csekély helyet szán.

Annál bővebb teret szentel Bertrando Spanventa tanítványának, Antonio Labriolának, a marxizmus első jelentős képviselőjének az olasz filozófiában. Croce — noha szabályos egyetemi tanulmányokat nem folytatott — „úgy döntött, hallgatni fogja Antonio Labriola erkölcsfilozófiai előadásait”.^{26 bis} Ezek hatására is az addig inkább az „irodalom és erudíció”²⁷ bűvöletében élő Croce „tudatára ébredt filozófiai elhivatottságának”.²⁸ Labriola marxizmusa egyszersmind politikai hatást is gyakorolt rá, aki — a katolicizmustól s általában a vallásosságtól eltávolodva — a marxizmusban vélt valamiféle valláspótlékra lelteni. „Ám az a politikai lelkesedés és az a hit nem tartott soká — írja Croce —: a hitet elemésztette a kritika, melyet a marxizmus elvei fölött gyakoroltam s mely annál súlyosabb volt, mivel eredetileg védelem és igazolás akart számára lenni; egy sor tanulmányban fogalmazódott ez meg, melyeket 1895 és 1900 között írtam, és később a *Történelmi materializmus és marxista gazdaságtan* (*Materialismo storico ed economia marxistica*) címen gyűjtöttem össze”.²⁹ Ez az 1900-ban megjelent kötet Croce első fontos filozófiai műve, egyszersmind az első jelentős bírálata a marxizmusnak. El is szakította Crocétől Labriolát, aki csalódottan gúnyolta egykori tanítványa „polgári korlátoltságát”, „morális gyengeségét”, „intellektuális hedonizmusát”. Minderre Croce — az elkötelezetten laikus Croce, akit Gramsci „laikus pápának”³⁰ titulált — igazán keresztényi módon válaszolt: Labriola halála után, 1906-ban sajtó alá rendezte az egykori barát, kolléga és tanító hátrahagyott filozófiai és politikai írásait. Itt nem csak az a fontos, hogy Croce már első komoly bölcséleti könyvében a marxizmust bírálta, hanem az is, hogy ezt még 1917 előtt tette. A „létező szocializmus” tapasztalatainak fényében Croce kritikája nagymértékben felerősödött a kommunizmus mint elmélet és mint gyakorlat iránt. *Európa története a tizenkilencedik században* (*Storia d'Europa nel secolo decimonono*, 1932) című könyvében nem csak azt mondja ki keményen, hogy „a kommunizmus... elvette az orosz néptől még azt a kevés szellemi lélegzetet és szabadságot is, amelyet a korábbi, cárista önkényuralomban birtokolt vagy megszerzett magának” és „lábbal tapossa a vallást, a gondolkodást és a költészetet, mindazt, amit szentként tisztelünk és mindazt, amit kedvesként szeretünk”³¹ (s itt megmutatkozik, hogy Croce, noha a tételes-intézményes vallástól eltávolodott, annak erkölcsi és kulturális értékeit maradéktalanul a magáéinak vallotta), de rámutat a kommunista filozófia „szerkezete materialista alapjának”³² tarthatatlan-

26. bis 322. o.

27. 323 o.

28. 324. o.

29. 330. o.

30. Antonio Gramsci: *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, Torino, 1974, 250. o.

31. B. Croce: *Storia d'Europa nel secolo decimonono*, Bari, 1965, 312. o.

32. U.o.

ságára is, összhangban saját idealizmusával. A két évvel korábban megjelent *Etika a politikában* — mely, ne feledjük, az *Adalékot* is magában foglalja — már magát Marxot sem kíméli: metsző szarkazmussal, „hegeli historizmussal felfegyverzett apokaliptikus zsidónak”³³ minősíti. Újfent az *Európa történetében* Croce megjósolja, hogy az „Európa más részeibe” is „exportált” kommunizmus a szabadság vagyis az emberiség ellen folytatott háborújában „előbb vagy utóbb” el fog bukni.³⁴ Ma, 1992-ben senki sem állíthatja, hogy vágyait összetévesztette a tényekkel: igaz, jóslata nem történelmi, hanem „emberi” mértékkel mérve, soká következett be, nagyon soká.

De térjünk vissza az *Adalékhoz*: ebben egy szerkezeti megoldás árulkodik beszédesen Crocénak a marxizmushoz való viszonyáról melyet önéletrajzi „elő-történetében” tárgyal, s nem az „intellektuális fejlődéséről” szóló fejezetben, ezzel is jelezve, hogy — habár Marx figyelmeztette az „ökonómiai momentum” fontosságára — érett filozófusként már végleg eltávolodott a marxizmustól.

III. Intellektuális „fejlődésregény”

A harmadik fejezet (*Intellektuális fejlődésem*) mutatja legtisztábban az *Adalék* „filozófiai fejlődésregény” jellegét — hogy ezúttal is goethei műszóval éljünk, méghozzá a már említett Wilhelm Meister regényt idézővel (*Entwicklungsroman* vagy *Bildungsroman*). Croce tudta, hogy akik őt ismerik, szeretik, olvassák, azok számára ő elsősorban és mindenekelőtt gondolkodó — filozófiai, esztétikai, kritikus, történelmi gondolkodó —, önéletrajza olvasóit is leginkább gondolati fejlődéstörténete érdekli.

E fejlődéstörténet „vezérmotívuma” Crocénak a hegelizmushoz való viszonya. Hegelhez vezető útján Labriola és Bertrando Spaventa indította el. Az utóbbi Hegel-kommentárjai kezdetben elriasztották nehézségükkel: „Mert (így okoskodtam akkor), ha az ismertető és tolmácsoló ilyen homályos, ugyan milyen lehet az eredeti szöveg? És évek tapasztalata kellett, hogy meggyőződjem, a kommentárok és ismertetőik rendszerint sokkal homályosabbak a kommentált szerzőnél.”³⁵ — „Ám amikor (1905-ben) elmerültem Hegel könyveinek olvasásában, félretéve tanítványait és kommentátorait, úgy éreztem, mintha magamban merülnék el és saját lelkiismeretemmel vitáznék.”³⁶ — „Ez újból meggyőzött arról, hogy a könyvek hatástalanok és érthetetlenek, amikor úgy olvassuk őket, hogy előtte nem végeztük el magunkban azt a szellemi munkát, mely találkozik ama könyvek tartalmával; s akkor lesznek hatékonyak, amikor párbeszédet nyitnak velünk, hogy világossá tegyék körvonalazott gondolatainkat, fogalmakká változtassák megsejtéseinket, megerősítsenek, igazoljanak minket az úton, melyre léptünk, vagy amelynek közelébe jutottunk”.³⁷ Croce ekkori hegelizmusának már semmi köze sem

33. 195. o.

34. *Storia d'Europa...*, 313. o.

35. 343. o.

36. 345. o.

37. U.o.

volt a fejtetőre állított marxizáló „hegelizmushoz”: maga a Hegel-oeuvre „tisztá forrásából” merített.

A hegelizmus reformjának jegyében dolgozta ki Croce filozófiai rendszerét, melyet sosem tekintett végérvényesen lezártnak, mivel az „igazság sosem engedi megkötni magát egyszer s mindenkorra”.³⁸ Másutt is azt írja: „Egy filozófiai rendszer sosem lehet végleges, mert maga az élet sem végleges soha”.³⁹ Ezért vallja, hogy „nem fogja abbahagyni a filozofálást”,⁴⁰ amíg él, mert amíg él, változik, tanul, tökéletesedik: „Amikor olyan az ember tudása, hogy már nem tanul többé, olyan a műveltsége, hogy már nem nevelődik jobbra, az élet megáll és többé nem élet a neve, hanem halál”.⁴¹

Croce nem állítja, hogy élete végéig a „szoros értelemben vett vagy skolasztikus filozófiával” fog foglalkozni — „traktátus, disszertáció, bölcséleti vita, az úgynevezett filozófusok tanításának történelmi vizsgálata” formájában —, mert nem csak ez a filozófia: „mindig filozofál az ember, amíg gondolkodik, bármit és bármely formában gondolkodik is. Sőt, a tökéletes filozofálás abban áll (legalábbis ahogy én találom), hogy túllépünk az elvont teória ideiglenes formáján és az egyedi tények filozófiáját gondoljuk el, a történelmet beszélve el, az elgondolt történelmet”.⁴² Ez a gondolati rendszer állandó fejlődésének elvéhez hasonlóan lazítja-öldja a bölcséleti szisztéma zártságát.

Crocénak az „élő” Hegellel,⁴³ illetve hegelizmussal való kapcsolata párhuzamos és hasonló De Sanctishoz való viszonyával, akinek gondolkodásában szintén meghatározó szerepet játszott a hegeli történelemfilozófia. A „visszatérés De Sanctishoz”⁴⁴ nem az ezt programszerűen megfogalmazó Gramscival kezdődik, hanem Crocéval.

Az európai és a nemzeti kultúra hasonló találkozásaként, hegelizmusa jegyében fedezi fel Croce Vicót is, akiben már egykori mestere, Bertrando Spaventa Hegel előfutárát, „kora lelkét” látta,⁴⁵ s akiről az *Adalék* „alapszövege” előtt alig öt esztendővel írta meg híres könyvét.⁴⁶

Hegellel a német idealizmus, De Sanctissal az olasz Risorgimento nagy — és rokon — tradícióját vállalta fel Croce, ahhoz „csatolt vissza” nyilvánvaló szembefordulásként kora uralkodó irányzataival, melyekkel — mint a helyes középúttól noha ellentétes irányban, de egyformán távol eső szélsőségekkel — szemben kétfrontos harcot folytatott. De mintha előre érezné, hogy a humán tudományok autonómiáját megkérdőjelező scientista pozitivizmusnál hamarosan sokkal veszélyesebb ellenség lesz a minden ésszerűséget elutasító irracionizmus,

38. 348. o.

39. Jader Jacobelli: *Croce Gentile. Dal sodalizio al dramma*, Milano 1989, 263. o.

40. 351. o.

41. 337. o.

42. 351. o.

43. B. Croce: *Ciò che è vivo e ciò che è morto nella filosofia di Hegel*, Bari, 1907

44. A. Gramsci: *Letteratura e vita nazionale*, Roma 1975, 19. o.

45. Bertrando Spaventa: *Prolusione e introduzione delle lezioni di filosofia*, Napoli, 1862;

La filosofia italiana nelle sue relazioni con la filosofia europea, Napoli, 1926

46. B. Croce: *La filosofia di G.B. Vico*, Bari, 1911

mely a dekadentizmusnak is filozófiai alapja. Ezt látszik alátámasztani, hogy a szóban forgó harmadik fejezetben erőteljesen bírálja — szembeállítva a Risorgimento klasszikusával, szeretett Carducci-jával — az olasz dekadentizmus legnagyobb író-költő-egyéniességét, D'Annunziót, akivel, noha „majdnem kortársak és egy vidékről valók, nem egy a hitvallásuk”, mert, úgymond, „D'Annunzió és én szellemileg más fajtához tartozunk”.⁴⁷ Mintha megsejtené, hogy néhány év múlva az abruzzói költő, fekete inget öltvén, politikailag is ellensége lesz.

IV. „Történelmi” memoár

Mint az *Adalék* 1915-ös „alapszövegének” utolsó és legrövidebb fejezete mutatja — újfent már címében is (*Pillantás magam körül és elé*) — Croce életébe és életrajzába — miként Hans Castorpéba a kedvenc kortárs-író Thomas Mann nagy eszmeregényében, a *Varázshegyben* — az első világháborúval lépett, helyesebben zúdult be erőszakosan a „külső”, a „szellemen kívüli” világ: a politika. Ahogyan a *Varázshegy* a svájci szanatórium világát ábrázoló ezer oldal után háborús csatajelenettel ér véget, úgy zárja Croce önéletrajza első „főrészét” azzal: „Miközben e lapokat írom, körülöttünk bömböl a háború, mely nagy valószínűséggel el fogja árasztani Olaszországot is”.⁴⁸ Az 1934-ből való folytatás, az *Önéletrajzi jegyzetek* (első része) így kezdődik: „Ama lapokat, a világban elszabadult viharra és a sötét jövőre való utalással zártam: most, húsz éve, benne vagyunk ebben, és nincs még reménysugár sem, mely azzal biztatna, hogy kijutunk belőle”.⁴⁹ Croce tehát folyamatosságot látott a nagy háború erőszak-káosza és a fasiszmus erőszakrendszere között.

Ez a történelmi erőszak kényszerítette politikusi szerepre Crocét, akit pedig szülei annakidején arra neveltek, hogy „egy úriember családjával és saját dolgaival törődjön, tartsa távol magát a politikai csalásoktól”,⁵⁰ s aki élete „legtermékenyebb” és legnyugodtabb, legharmonikusabb korszakának azt tartotta, amikor 1903-tól Gentilével a *La Critica* című filozófiai, történelmi és irodalmi folyóiratot szerkesztette.⁵¹

Az igazi politizálás Croce életében nem 1910-es szenátori kinevezésével vette kezdetét, hanem egy évtizeddel később, amikor az olasz liberalizmust kiteljesítő Giolitti miniszterelnök kérte föl a kultuszminisztérium vezetésére e szavakkal: „Próbáljuk megmenteni — ha tudjuk — a romlástól a hazát”.⁵²

Az „öreg államférfi”⁵³ aggodalma jogos volt: a hazát nem sikerült megmenteniük a „romlástól”, a giolittianus liberalizmust elsöpörte a fasiszta diktatúra. Attól kezdve Croce, mint egyszemélyes politikai intézmény lett legtekintélyesebb

47. 341. o.

48. 354. o.

49. 357. o.

50. 318. o.

51. 336. o.

52. 366. o.

53. U.o.

alakja, tanítómestere és jelképe a szabadságelvű szellemi ellenállásnak, melynek fegyvertényei könyvei és a *La Critica* voltak.

Az „úgynevezett fasizmusban”⁵⁴ Croce az észtlő, a felvilágosult racionalista kultúrhagyománytól való eltávolodás jóval korábban elkezdődött folyamatának végállomását látta: „az ész trónfosztását”,⁵⁵ ha úgy tetszik, ámde korántsem abban az értelemben, mint a hasonló című hírhedt könyv szerzője, mivel — Lukács Györggyel ellentétben — ő a századforduló irracionálisával nem egy hasonló irracionális–antiracionális doktrínát (a kommunizmust), a korabeli szélső-jobboldali diktatúrával nem egy szélsőbaloldali totalitarizmust állított szembe, hanem az európai és nemzeti liberalizmus hagyományát. Lukács túlzó Heidegger-bírálatánál ezért sokkal hitelesebb Croce szembefordulása egykori barátjával, szerkesztő- és filozófustársával, Giovanni Gentilével, akitől éppen irracionális-tának talált aktualizmusa miatt távolodott el már korábban. (Kapcsolatukról Jader Jacobelli publikált nemrég rendkívül érdekes könyvet.⁵⁵) Joggal írhatta Croce, hogy ő jóval azelőtt megkezdte a harcot az „írástudók árulása” ellen, hogy Julien Benda híres könyve, a *La trahison des clercs*⁵⁶ (s tegyük hozzá: nálunk, Magyarországon pedig Babits remekművű recenzáló esszéje⁵⁷) ilyen sikeresen „elkeresztelte”.⁵⁸

Gentilérről hasonlóan szűkszavúan szól, mint korábban Spaventáról, de ez — figyelembe véve több mint két évtizedes együttműködésüket — még meglepőbb. Óvatossággal — ne feledjük: Gentile a fasizmus vezérteoretikusának minősült — aligha magyarázható, hiszen ugyanakkor Croce antifasizmusának a körülményekhez képest rendkívül bátor nyíltsággal ad hangot. Elmondja, hogyan írta meg 1925-ben az *Antifaszista értelmiségek manifestumát (Manifesto degli intellettuali antifascisti)*, feleletképpen Gentile *A fasizista értelmiségek manifestumára*, miként „tette meg, amit még lehetett a pártok és a parlament utolsó megnyilvánulásaiban, a liberális párt (melybe beiratkozott s aztán feloszlatták) tanácskozássain és kongresszusain, a valameddig még félig-szabad sajtóban s a szenátusban, ahol azon törvények ellen szavazott, melyek megsemmisítették az egyesülési és sajtószabadságot, felállították a speciális törvényeket és visszahozták a halálbüntetést és ehhez hasonlókat és végül elmondta az egyedüli beszédet az olasz parlamentben, mely bírálta a római egyházzal való konkordátumot”.⁵⁹

Miután a parlamentarizmussal együtt mindezen lehetőségek megszűntek, „legjobb ellenállást”⁶⁰ azzal remélt és tudott kifejteni, hogy a tragikusan megváltozott körülmények között ugyanazt folytatja, amit az „új éra” előtt, de felerősítve a „szabadság vallásának” hangjait,⁶¹ melyek legtisztábban *A történelem mint*

54. 368 o.

55. J. Jacobelli: id. mű: Madarász Imre: *Két filozófus, két út, két könyv. Croce és Gentile kapcsolatáról* in: Világosság 1991/1. szám.

56. Julien Benda: *Az írástudók árulása* (1927), Budapest, 1945

57. Babits Mihály: *Az írástudók árulása* (1928), Budapest, 1986

58. 365. o.

59. 369. o.

60. U.o.

61. 370. o.

gondolkodás és mint cselekvés és az Európa története a tizenkilencedik században című műveiben csendülnek fel. Nem véletlen, hogy éppen ezekben: a már címükben is Mazzinit, a Risorgimentót, a dicsőséges „Ottocentót” idéző könyvekben. A tizenkilencedik századot állította szembe Croce a barbárságba zuhanó huszadikkal, mementóként és példaként kortársai elé.

Croce „konzervativizmusa” a babitsi „gazdái”, aki „bekeríti házát”, védve „a zord sisakos hordák, korcs nomádok, ostoros képégetők elől pár régi könyvet”, „s ha a jövevény lenézve így szól: 'én vagyok az új!', azt feleli öntudatosan: 'A Régi jobb volt!',”⁶² mert tudja, amit az „írástudók árulásának” nagy magyar kritikusa, hogy „a fejlődés a Szellemi Kultúra folytonos erősödése felé vezetett, egész a XIX. századig. Az igazi konzervativizmus a fejlődés e százados irányához hű maradni”.⁶³ Akik idealista szabadságeszméjét „elavultnak és formálisnak”⁶⁴ bélyegezték és azt sürgették, „újítsa meg” valami „anyagi” tartalommal — s ilyen kritikák nemcsak jobbról, de balról is elhangzottak — azoknak szilárdan feleli önéletrajzában: „A szabadság eszméjének tartalma maga a szabadság”.⁶⁵ És: „Korunk baja, a betegség, melyből ki kell gyógyulnia, éppen ez: hogy az emberek nem képesek tiszta eszméért lelkesedni, mint más időkben a keresztény Megváltásért, az Észért vagy a Szabadságért; ezért (s ezt nem csak én mondom) a modern társadalom gyógyító válsága előbb vagy utóbb egy mélyen vallási jellegű válság kell legyen”.⁶⁶

Beteg korával a „szabadság vallásának” és szentjeinek — Alfierinek, Mazzininak, Cavournak, Carduccinak — példáját szegezi szembe Croce. Az olvasóknak felidézi „azok erkölcsi gyakorlatát és elveit, akiknek az olasz Risorgimentót köszönhetjük”⁶⁷ és a felvilágosodás étoszát: „Sosem éreztem erősen más vágyat és reményt, mint azt (engedtessek meg kimondanom, mert igaz), hogy kijussak a homályból a fényre”.⁶⁸ S hasonlóképpen az Itáliával hagyományosan rokon-sorsú Németországot, „mely iránt mindig csodálatot és tiszteletet érzett”⁶⁹ a goethei, kanti, hegeli tradícióhoz való visszatérésre buzdította.

Babitsi „világítótorony” volt, „mely mozdulatlan állt, és híven mutatta az irányt”, s bár a hullámok ostromolták keményen, „vízözön nem borította el lám-páit”.⁷⁰ Croce maga is csak nemzetközi tekintélyével tudja magyarázni, hogy a fasizta cenzúra nem hallgattatta el, felidézve, hogy maga Mussolini az olaszországi „sajtószabadság” „bizonyítékaként” hozta fel az *Olaszország története 1871-től 1915-ig (Storia d'Italia dal 1871 al 1915, 1928)* megjelenését.⁷¹ Ugyanakkor elbeszéli, hogyan törték össze éjjelente a háza ablakait és bútorait a „squadrista”-k,

62. Babits Mihály: *A gazda bekeríti házát* (1925) in: Összegyűjtött versei, Budapest, 1982, 364–365. o.

63. Babits M.: *Az írástudók...*, 44. o.

64. 370. o.

65. U.o.

66. 370–371. o.

67. 373. o.

68. 354. o.

69. 364. o.

70. Babits M.: *Az írástudók...*, 51. o.

71. 371–372. o.

„hogyan zárták ki minden köztisztviseléstől és magukból a tudományos intézményekből is, amelyeknek tagja volt és szorgalmas munkatársa; hogyan tiltották ki könyveit — a tisztán irodalmiakat és filozófiaiakat is — az iskolákból és iskolai könyvtárakból” s hogyan lett tilos még nevének említése is, hacsak nem — szükség esetén — mellékneves formában („crocei gondolkodás”, „crocei elmélet”), úgyhogy — jegyzi meg nála ritka iróniával Croce — „az olaszok számára főnévből melléknévvé lettem”; s hogyan lett veszedelmes még vele mutatkozni is.⁷²

Mindezek fényében szinte a lutheri „Itt állok, másképp nem tehetek” heroizmusát idézik az 1934-ből való fejezet befejező szavai: „Nem tehetek mást, ezt kell tennem”.⁷³

V. Mű és életmű

Terjedelmét tekintve az *Adalék* Croce „kisebb művei” közé tartozik: nyomtatásban száz oldalt sem tesz ki. Croce stílusáról gyakran mondták, hogy — Szerb Antal kifejezésével élve — „bő ömlésű”:⁷⁴ az *Adalék* ezzel igazán nem vádolható, tömörsége kivételes a Croce-életműben, ebből a szempontból csak az *Aesthetica in nuce* vetekszik vele. Amit másutt (így az *Etika és politika* egyéb részeiben) alaposan kifejt, azt e művében Croce csak utalásokban említi.

Ez a „kis” mű mégis nagy — stílári értékét illetően is. Renato Serrának az író Crocéről mondott értékítélete különösen érvényes az *Adalék* szerzőjére: „Kitűnő író, klasszikusan kimért és elrendezett stílusú, reminiscenciákban és idézetekben gazdag, melyek nála, mint oly sok klasszikusnál és klasszicistánál, a képzelődés festőiségét helyettesítik, pátoszban és őszinte melegségben bővelkedő, mely hevít és fényt is ad”.⁷⁵

Az *Adalék* lapjairól ugyanaz a méltóságteljes, komoly, de azért iróniától, öniróniától sem egészen mentes arc néz ránk, mint Croce műveiből általában. Szerénységét mutatja, hogy munkáinak világsikerét s az őt övező egyetemes csodálatot valósággal „elhallgatja”. Hasonló puritánsággal jár el magánéletével kapcsolatban, melynek eseményeit csak akkor említi — a lehető legrövidebben —, amikor azok nélkülözhetetlenek szellemi pályája megértéséhez.

Az *Adalék* — csekély terjedelme és annak ellenére, hogy nem idézik „klasszikus”, alapvető művei között — Croce fontos alkotásainak egyike. Műfajából adódóan, egyrészt, vele foglalkozva, Croce egész munkásságával foglalkozunk, másrészt a huszadik századi olasz kultúra talán legnagyobb alakja itt rajzolja fel leghatározottabb vonásokkal arcképét, melyet nem torzíthattak el — sőt, nemesebbé, tisztábbá tettek — kora elemi erejű történelmi kataklizmái. A Pilinszky-emlegette „foszladó világban” Croce a márványszobor szilárdságával állott: egy kicsit az is maradt az utókor szemében mindmáig. Éppen az *Adalék* segíthet abban, hogy a szoboralak mögött meglássuk az embert, a változva fejlődőt, a mozogva munkálkodót.

72. 371. o.

73. 373. o.

74. Szerb Antal: *A világirodalom története*, Budapest, 1980, 772. o.

75. *Dizionario della letteratura italiana*, Milano, 1977, 142. o.

Az *Adalék* nemcsak a crocei életműnek, hanem — széles értelemben vett — olasz autobiografikus irodalomnak is remeke. Folytatva–megújítva gazdagítja mindenekelőtt az olasz filozófus-önéletrajzok hagyományát, melyek főleg Croce szűkebb pátriájában, Nápolyban, illetve Dél-Itáliában virágoztak a felvilágosult Settecento korában, s melyeknek írói az igazság felfedezéséhez vezető útjukat s az igazságért vívott harcukat mutatták be: gondolunk itt legfőképpen Giambattista Vico, Pietro Giannone és Antonio Genovesi *Vitáira*. Hasonlóképpen értékes darabja az olasz memoár-irodalomnak, a „memorialistica”-nak, mely a Risorgimento idején élte virágkorát, amikor olyan remekművekkel jeleskedett, mint Mazzini, Garibaldi, Settembrini, D’Azeglio emlékiratai, s amely műfajnak Croce korábban politikus-társa, Giolitti alkotta meg jeles darabját. Ha távolabbról is, de ősei között tudhatja az *Adalék* a szűkebb értelemben vett olasz önéletrajzokat is, melyek közül a legnagyobb Alfieri *Vitája*. E műfajok újszerű szintézisével Croce eredeti, értékes alkotással gyarapította az olasz irodalmat.

S az *Adalék* nem csupán a filozófia- és az irodalomtörténészek számára érdekes.

Mazzini azt írta, az irodalmi „formák másodlagos, múlandó jelenségek: csak az eszme kaphatta meg a halhatatlan élet keresztségét”,⁷⁶ sőt, az eszméknek is van egy „külső” része, amely korhoz, helyhez, körülményekhez kötött: csupán legbelső magvuk, lényegük örök: a hit.⁷⁷

Hitvallását Croce éppen önéletrajza végén fogalmazza meg talán a legszebben és legtömörebben, afféle szellemi testamentumként „a 'transzcendenst' kereső barátaihoz”. E szavaknál mi sem találhatnánk méltóbb befejezést: „Az öröm érzését az a tudat adja meg nekünk, hogy tevékenységünkkel keveset vagy sokat javítottuk és gyarapítottuk a körülöttünk levő világot, s hogy ez a tökéletesítés és gyarapítás életerőt visz az emberek sivár küzdelmeibe, kifejti bennük megtermékenyítő hatását, és létrehozza azokat a fénykorokat, melyek a nyers tények pusztta mozgásából, a gazdasági nyereségekből és a fegyverek győzelmeiből soha meg nem születnek, ha más, nemesebb erők nem vezérlik a szíveket a magaslatok felé”.⁷⁸

76. Giuseppe Mazzini: *Pagine vive*, Milano, 1937, 49. o.

77. G. Mazzini: id. mű, 56. o.

78. 383. o.